

TVERDOTA GYÖRGY

Csecsemők éjszakája

József Attila születés-versei és Pilinszky János *Senkiföldjén* című verse

Húszévesen, a Piarista Öregdiákban Galamb Ödön: *Makói évek* című kötetéről megjelentetett rövid ismertetése az első dokumentuma annak az egész pályát végigkísérő elmélyült érdeklődésnek, amellyel Pilinszky József Attila alakját és költői teljesítményét tanulmányozta.¹ Nem a *Tiszta szívvel* anarchista lázadása, nem a *Medáliák* játékosága, nem a *Munkások* „osztályharcban vasba öltözött” retorikája, még csak nem is a *Téli éjszaka* tárgyiasága, hanem a „kései költészet” egzisztenciális szorongást megfogalmazó, a lényeg elmondására redukált nyelvezetet használó lírája folytatódott a *Trapéz és korlát* kötet verseiben, s azon túl is, a *Harmadnapon* érett költészetében. A folytonosságot leíró szakirodalom érthető módon a két költészet közötti párhuzamok rendszerező, és ezért kissé leszűkítő áttekintésére összpontosította a figyelmét. Így nem derülhetett fény olyan egyszeri, alkalmilag megteremtődő, de nem kevésbé intenzív érintkezési pontokra, tematikus egybeesésekre, amelyek összekötik, és egyben tanulságosan elválasztják József Attila és Pilinszky költői világát. Pedig érdemes bejárni e világok olyan tartományait is, amelyek nem esnek a rendszerszerű összehasonlítás látószögébe. Írásomban egy ilyen egyszeri, de mély rezonanciákat sejtető párbeszéd elemzésével szeretném gyarapítani a két költő rokonságát tanúsító szövegállományt.

A *Senkiföldjén* című versről, amelyet Pilinszky részéről szeretnék bevonni a vizsgálódásba, nem jelent meg sok elemzés, de Szabó Ede pontos és elmélyült írása, Fülöp László monográfiájának ide vonatkozó érzékeny és találó megállapításai vagy Tandori Dezső kalandos, inkább Kosztolányi felé tapogatózó asszociációi együttesen alkalmassá teszik a versről alkotott fogalmi leírást arra, hogy a Pilinszky első pályaszakaszának végén keletkezett (a *Válasz* 1948. decemberi számában napvilágot látott) költeményt szembesítsük József Attila egyik sajátos tematikájú vers- (illetve szöveg-) csoportjával.² Azzal, amely a születés tényét, illetve a világra jövetel utáni állapotot állítja a középpontba.

József Attilát valamilyen okból a költőktől megszokott mértéknél feltűnően intenzívebben foglalkoztatta születésének kérdése. Verseinek és szövegeinek arra a hányadára érdemes ezúttal a figyelmünket fordítanunk, amelyekben a költő nem érte be a születés tényének felidézésével vagy életképszerű rekonstrukciójával, hanem erről a személyes létet megalapozó eseményről szólva a mítoszteremtés útját választotta. Ilyen volt az *Azt mondják* című vers első szakasza: „Mikor születtem, a

¹ PILINSZKY János, *Galamb Ödön: József Attila élete nyomában*, Piarista Öregdiák, 1942. április 15., 63.

² A vers *Utazás* címmel jelent meg először a *Válasz* 1948. decemberi, 12. számában, 932–933, Németh Lászlónak szóló ajánlással. – FÜLÖP László (*Pilinszky János*, Bp., Akadémiai, 1977.) foglalkozik a költeménnyel; TANDORI Dezső *Egy-egy vers ma* című írásában tárgyalja a verset (Kortárs, 1980. április 4., 637–640.); SZABÓ Ede elemzése a *Miért szép?* kötetben (Bp., Gondolat, 1981, 314–327.) jelent meg.

kezemben kés volt – / azt mondják, ez költemény. / Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt: / embernek születtem én.” Az idézett strófa a pseudo-argumentáció, az álérvelés kifejezett példánya. A költő megkockáztat egy nyilvánvalóan abszurd születési történetet, amely szerint a születő gyermek kezében a szülést levezető orvos vagy bába kést talált. A második sor nyomban „költeménynek” minősíti ezt az állítást, s a szó itt nem versben írt irodalmi műalkotást jelent, hanem kitalációt, koholmányt, ami a valós állítás ellentéte. Hogy a mítoszt hitelesítse, a költő – és itt jön az álérvelés – a költői hivatás művelésére hivatkozik, mint bizonyítékra. A születésekor magával hozott kés ebben a világban nem volt elégséges, ezért cserélte le a kést tollra.

A másik születési mítosz kicsit bonyolultabb, és vannak is kétségeim az iránt, hogy tényleg erről van-e szó ebben a versben, amely a kezdősora alapján a (*Zöld nap-sütés bintált...*) címet viseli. Németh Andor annak idején önkényesen a *Tengeri fürdő* címet adta neki. Annyiban nem indokolatlanul, hogy közvetlenül valóban úgy tűnik, hogy egy tengeri fürdőzés emlékét eleveníti fel a vers. A költőnek kétszer nyílt alkalma tengerben fürdeni. Először kisgyermek korában, az első világháború idején, későbbi sógora és gyámja, Jolán későbbi férje protekciójával Etelka nővérével együtt belekerült egy gyermek-kontingensbe, amelyet nyaralni utaztattak Abbáziába, az Adriai tenger partjára. Ekkor 12 éves lehetett. A másik ilyen alkalom 1927 nyarán volt, amikor a nyarat Cagnes-sur-mer-ben, a Côte d’Azur-ön, a francia Riviérán töltötte. Úszni gyermekkorában a többi utagyerekekkel együtt a Dunában tanult meg.

Azt, hogy a vers voltaképpen nem tengeri fürdést mesél el, hanem a születés folyamatainak metaforája, Szigeti Lajos Sándor vetette föl. Szerinte több kifejezés utal erre. Az egyik a fürdőző meztelensége, a másik „a csipke víz pólyája testemen”, illetve a „bölcsőben fekvé ringtam ott, behunyva két szemem” sor.³ Nekem épp ez utóbbiakkal gyűlt meg a bajom, mert hogy a pólya és a bölcső a csecsemő-lét, tehát bőven a születés utáni állapot felidézése, amikor a világra jött új életet a család gondjaiba veszi. De ne legyünk túl aggályosak. Ha elfogadjuk, hogy a tengeri fürdés, a tenger hirtelen barátságatalanná válása és a partra vetődés a születés képei, akkor egy sajátos, a pszichoanalízis által eltorzított, ellenkező előjelűvé tett születés-mítoszt ismerhetünk föl a versben. Az Atlantisz-mítosznak arról a kifordításáról van szó, amely Ferenczi Sándor híres Thalassa-elméletében öltött testet, amely szerint az emberi egyed első és legnagyobb traumája a szülés, a magzati boldogság és harmonia megszűnése volt. A magzat a magzatvízben úszkál boldogan, ahogy a József Attila-vers hőse a tengerben. A születést pedig úgy éli meg, mint kiszáradást, mint száműzetést a születés előtti tengerből. A híres mítoszok, mint a bibliai vízözönrege, mint a Platón által megörökített egyiptomi eredetű Atlantisz-mítosz és mint a kelta mitológia számos története a víz alá süllyedt városokról, ennek a kiszáradási traumának a kompenzálásai.⁴

³ SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, Bp., Magvető, 1988. 81–95.

⁴ „A pszichoanalitikus gondolkodásnak, mely minden biológiai és lelki folyamat determináltságával és indokoltságával számol, jobban megfelel az a feltevés, hogy a *magzatvíz az anya testébe »introjiciált«* tengert ábrázol, amelyben, mint ahogy R. Hertwig, az embriológus mondja, »a gyenge, könnyen sérülő embrió,

József Attila pszichoanalitikus alapon kétségkívül nagy jelentőséget tulajdonított a magzati állapot és a születés utáni állapot közötti ellentétnek, így a *Vallomás* című írásában, egyik legkorábbi pszichoanalitikus töprengésében: „Körülnézek, – benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára föloszlaná egész testemben. Epikusan, képben objektiválva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben. Gyermekek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét!” Aztán később visszatér a kezdő képhez: „úgy elterülhettem egy boldog érzésben, mint a disznó a langyos pocsolyában, most a tárgyi világ ellenállását jelző... értelemnek, értelmi törvényeknek kellene átadnom magamat.”⁵ A szorongás feloldását, s az ezzel járó euforikus állapotot tehát a költő a magzati lét metaforájával érzékelteti, s ennek ellentéte, a világban való lét, amelyben a világgal anyagcserét kell folytatni, a boldogtalanságot képviseli. A születés maga a boldogságból a boldogtalanság világába történő átlépést jelenti.

Van a költőnek egy még ennél is érdekesebb, sajnós, rövid, töredékes prózai szövege is a születésről, amely Kafka tollára méltó. Olyan mítosz ez, amely a születést kriminológiai folyamatként írja le: „32 évvel ezelőtt – a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor – lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremszétség, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytésre ítélték, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlan bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául”.⁶ A születés aktusa tehát a bírósági ítélet felolvasása és foganatosítása a kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után.

A születésről szóló egyik legérdekesebb költői megnyilvánulás József Attila pályáján *A hetedik* című vers első strófája. Az én megsokszorozódása önmagában véve is számos izgalmas problémát vet föl. De a vers második, harmadik és negyedik strófája, ha racionális magyarázatot akarnék rájuk adni, úgy is értelmezhető lenne, hogy itt az életben egyetlen ember által betölthető szerepekről van szó, vagy választható élethelyzetekről az élet bizonyos kényszereivel vagy kötelezettségeivel szemben. Aki az ellenséggel néz szembe, az lehet szabadnapos, végezheti a szolgálatát stb. Ha valaki meg akar hódítani egy nőt, akkor szerelmet vallhat nekik, fizethet a szexuális szolgáltatásaiért, lehet agresszív stb. A vers két strófájában ez a megsok-

úszik és mozog, *mint a hal a vízben*” (FERENCZI Sándor, *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*, Bp., Pantheon, é. n. [1929], 79.)

⁵ JÓZSEF Attila, *Vallomás = JÓZSEF Attila összes művei*, szerk. FEHÉR Erzsébet, SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1967, IV, 22–23.

⁶ JÓZSEF Attila, [32 évvel ezelőtt...] = *JÓZSEF Attila összes művei*, i. m., 38.

szorozódás még ezen túlmenően is abszurd formát ölt. Születni és meghalni sem lehet hétszer, hétféle módon, csak egyféleképpen. A meghatszorozódás itt teljes képtelenségnek bizonyul. A születés esetén (az anyának ugyanazt az öt és fél kilós csecsemőt hétszer kell a világra hoznia) a születés változó helyszíneinek a megnevezését választja a költő a különbségtétel alapjául.

Van azonban a versnek még egy sora, a költői hivatásról szóló strófában, amely a születés témájához csatol vissza, és amelynek varázsa éppen elképesztő képtelenségében rejlik: „egy, ki mikor szülték, aludt”. Ha kellene bizonyíték arra, hogy József Attila nagyon pontosan tájékozva volt a születés fiziológiájáról, akkor hivatkozhatunk a *Nagyon fáj* című versre – (újabb szülési-születési képzet!): „A csecsemő / is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat.” A *betedik* című vers idézett sorának csecsemője ellenben úgy esik át a születésen, hogy még csak észre sem veszi, mert átalussza a procedúrát.

Van József Attilának két versében egy-egy rövid, egymással rokonítható utalás, amelyekkel foglalkoznunk kell, mert még az előbbi példánál is extrémebb képzetet foglalnak magukban. [*Az „Eszmélet” előzményei*]–nek egyikében ezt olvassuk: „Jöjj világra! Anyád, apád / te légy!” A strófa, amely ezzel a két mondattal kezdődik, valószínűleg az *Eszmélet* X. versének előzménye. Nem kevesebbre szólítja fel az egyént, aki már egyszer megszületett, hogy szülessen újra, de úgy, hogy saját maga legyen magának a nemző apja és szülő anyja, azaz tökéletesen zárt monásként szakadjon le a leszármazási láncról. Ezt a gondolatot a költő egy 1935-ös szonettben, illetve annak egyik változatában, az [*Ó boldog az...*]–ban fejleszti tovább, ha úgy tetszik, még morbidabb formában: „önkoporsómban nemzem önmagam / anyámmal”. A vérfertőző vágy mellett ráadásul még a nekrofilia egy sajátos megfogalmazásával állunk szemben, hiszen az anyával szeretkező alany a koporsójában fekszik, tehát halott. A vers végső változatában ez a részlet kimaradt, de az utolsó példák mutatják, hogy miféle poklokat járt be a költő, mielőtt a társadalmilag vállalható, szublimált szövegváltozatokat kidolgozta.

Végül egy olyan születési mítoszra térek ki, amely meglepően korai: az 1925 tavaszán született *Április 11* című versre. A költemény tárgya teljes terjedelmében és kizárólagosan a születés megörökítése. Azok közé a születési történetek közé sorolható, amelyben a költő a referencia üres keretét egy különös mítosszal tölti be, kiegészítve vagy konkretizálva a mítoszt reális, de máshonnan vett életképi elemekkel. A szél általi születés mítosza a kiszámíthatatlanság, a véletlenszerűség elvét fogalmazza meg bájosan groteszk történetben. A szél, a hatalmas természeti erő a csecsemőt végighurcolja a világon, elrepül vele falvak, szántóföldek fölött, és szélesyen leejti egy gyermeket váró „csatakos külvárosi” proli család lakásába. A csecsemőhöz szülőket, egy „kártyás munkást” és egy „szép, ifjú mosóasszonyt” rendel, akiknek feladata lesz a kisdéd felnevelése. Az újszülöttet nem kérdezi meg senki, hogy megfelel-e neki ez a megoldás. Eszi, nem eszi, nem kap mást.

A *Senkiföldjén*ben nem a saját születésről, még csak nem is általában a születés eseményéről, hanem egy mitikus kirándulásról van szó, amely a „senkiföldjére” vezet. Ez a felfedező út lehetővé teszi annak a tapasztalatnak a megismétlését, hogy

hogyan láttuk a világot akkor, amikor megszülettünk. Csakhogy a József Attilától idézett részletek sem merülnek ki a szülés-születés fiziológiai folyamatának rajzában, hanem arról tudósítanak, amit Pilinszky versének mitológikus jelenetsora taglal: az emberi létezés kezdeti állapotáról, arról a primér tapasztalatról, amely megelőzi a világgal való kölcsönös összefüggésbe kerülés folyamatát. Ez a kezdeti állapot kap térbeli formát, változik Pilinszky versében imaginárius helyszínné, amelyet a felnőtt – „felkereshetnéd ifjúságod” – meglátogat: A verset indító kijelentés kettős értelmű. Jelenti a csecsemő óriásira nagyított szemét: „Ki tudja hány nap-éj, amíg fölér / a lüktető pupilla kráterére”. Mintha Gulliver folytatna alpinista hegymászást egy óriáscsecsemő fején. Másrészt azonban ez a „senkiföldje” maga a világ, amilyenek egy csecsemő láthatja.

Emberi mértékkel mérve ez a helyszín egyáltalán nem idilli. „Pusztá és lakatlan égitest”-ről, „csillagpuszták roppant és kietlen / fönnsíkjai”-ról, „sivatagos kopár levegőről” szól a vers, valami olyan vidékről, amelyet köznapi nyelven „holdbéli táj”-nak szokás nevezni. Épp az hiányzik belőle, ami emberivé tenné: a dús vegetáció, a nedvesség, a pára, a meteorológiai jelenségek, s mindaz, ami egy ilyen atmoszférában megjelenhet: a szerves világ, a zsebongó élet, a változatosság és a változékonyság. Beney Zsuzsa nyomán haladva ez a kép sokkal inkább József Attila *Reménytelenül* című versét nyitó tájrészletre emlékeztet, mintsem valami édeni környezetre: „Az ember végül homokos, / szomorú, vizes sikra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél.”

De vigyázat! A látszat csal! A külsőségek félrevezetőek lehetnek. József Attila „homokos, szomorú, vizes síkja” valamilyen kietlen végkifejlet színtere, míg Pilinszky *Senkiföldje* a kezdet tája. Ilyen lehetett a világ a teremtés kezdetén. „A föld pedig kietlen és pusztá vala” – olvassuk a *Genezisz*-ben, azaz a „kietlen fönnsíkok” csak fokozatosan alakultak azzá a környezetté, amely otthonos számunkra: „És nevezé Isten a szárazat földnek; az egybegyűlt vizeket pedig tengernek nevezé.” Itt még a kettes szám érvényes. Még csak föld van és víz. A sok még csak ezután születik meg. Pilinszky versének sivársága tehát a kezdet, a teremtés sivársága, „szép embertelenség”, ahogy József Attila írta. Csak épp nem az Isten szemére, hanem a csecsemőére, nem a mindenség, hanem az emberi lény kezdeti állapotára vonatkozik. Arra, ahogyan az újszülött látja a világot: „Gyönyörűek az első hajnalok” – kiált föl a lírai én, és hozzáteszi: „S gyönyörűek ők, a reggelek, / s az emlék nélkül ráammerengő alkony.”

A kezdet József Attilánál sem idilli. A világra jövő újszülött kést szorongat a kezében. A magzatot a tenger haragos hullámai vetik partra. Böjti szelek sodorják magukkal, s „meghempergetik jó sárosra”. A születés emblematikus helyszínei – legalább részben – elviselhetetlenek a civilizált felnőtt számára: „égő házban”, „jeges áradásban”, „bolondok házában”, „disznók közt az ólban” látni meg a napvilágot nem számít éppen eszményi környezetnek. De életfogytiglani büntetésre ítélni sem épp jó kezdet az élethez. A születés előtti boldogság, a magzati állapot pedig József Attilánál a langyos pocsolóban hentergő disznó képzetét hívja elő.

Pilinszky képe a saját születéséről: „Én nem kívántam megszületni, / a semmi szült és szoptatott” – sem barátságosabb képzet a József Attiláénál.

A születés és az azt közvetlenül követő kezdeti létállapot tehát egyik költőnél sem a báj, a kellem, a konformitás szituációja. Innen van a becézésen, a ringatáson és a gügyögésen. Mindazonáltal, éppen mert a kezdet, minden puritánságával, sőt kietlenségével együtt, a maga módján, egy sajátos értékrend szellemében, a derű és a kiegyensúlyozottság helyzete. „Rettenetes csönd” uralkodik itt, „megismételhetetlen nyugalom” annak az osztályrésze, aki itt tartózkodhat. „A kicsinyek nagy álmát alhatom” – mondja a lírai én.

A születés Pilinszky versében a kezdet tapasztalatában részesít, mégsem jelenti az abszolút kiindulópontot. A csecsemő pupilla-kráterébe leereszkedő utazó ugyanis különös felismerésre tesz szert: a világról az újszülött elé táruló látvány erősen kondicionálva van, sőt, túldeterminálnak bizonyul: „a megszállott sötétben” „visszatarthatatlanul nyomódnak, / csak egyetlen kis idegen is át / ezer tolong, időtlen búcsuzóban, / mióta világ a világ, / tenger tolong, örökös visszatérők, / forró reményben és reménytelen, / örök didergők benn az elevenben, / ezer halott egyetlen idegen”. Van valami nagyszabásúan dantei ebben az – egyébként kissé túlbonyolított és nem eléggé kontúrozott, nem megfelelően artikulált – képben. Nyilván igazuk van az elemzőknek abban, hogy Pilinszky itt a lélek alvilágáról beszél, amelyben az ősök, elődök tömege zsúfolódik össze, („az őssejtig vagyok minden ő”), akik az újszülött látásmódját, világ-értését irányítják.

József Attila párhuzamos megoldása kétségtelenül kiérleltebb: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen. / Egy pillanat s kész az idő egésze, / mit száz ezer ősz szemléltet velem.” Igaz, hogy *A Dunánál* nem a születés verse. A születésről, mint életfogytiglani dolgházi büntetésre ítéltiségről szóló prózai töredékben pedig József Attila képlete érdekes módon egy árnyalattal keresztényibb, mint a fiatal Pilinszkyé, amennyiben az újszülött büntetését, az életre ítéltést nem általa elkövetett bűnökért rá rótt szenvedésként, hanem az eredendő bűnből való részesülés megtorlásaként értelmezi.

S ezzel elérkeztünk a *Senkiföldjén* és József Attila születési versei közötti különbségek, a két költői világ eltéréseinek számbavételéhez. Pilinszky verse az emberi létezés kezdeti stádiumáról különlegesebb, szokatlanabb, míg a József Attila szövegei szervezesebben kapcsolódnak a hagyományokhoz és a konvenciókhoz. E versek alanya maga a születés elszenvedője, a primér tapasztalatok birtokosa, míg Pilinszky lírai hőse megfigyelőként, tanúként, látogatóként „csak” részesül abban a látványban, amelyet a csecsemő szeme a világból meglát és átél. József Attila verseinek éneke elszenved egy folyamatot, életének legdöntőbb eseménye, a születés történik meg vele, Pilinszky tanúja ellenben egy már létező újszülött szemének senkiföldjére lép be, majd hogyanem szkafanderben. Ide menekül a világ zaja és szennye elől, noha a menedék, amire itt rátalál, ideiglenesnek bizonyul.

A két költői világ eltérései sokrétűek, de ez a sokféleség egyetlen pontban összefogható. Ez a pont a *Senkiföldjén* 4. versében található. A kezdeti állapotot – mondja itt a költő – az élet további folyása felszámolja. A csecsemő látni, tapasztalni kezd,

beilleszkedik az őt körülvevő világba: „ide is majd megjön a világ, a zűrzavaros expedíció, / hozva háznépét és vagyonát, / a szutykos és a vad szomoruságot, / a szeretőit és a szenvedélyt”. A csecsemőszem senkiföldjére menekülő utas a világ megérkezését a romlás folyamataként írja le, és kategórikusan elutasítja. József Attila ellenben, aki születési verseiben és szövegeiben nem látogatóként, felfedezőként, tanúként üt tanyát e világon, tiltakozva, vitatkozva, szomorúan vagy öröme vágyakozón, de mindig a magáé gyanánt éli meg azt a földet, amelyre megérkezett. Nem senkiföldjeként szemléli, hanem otthonaként próbál benne véglegesen berendezkedni. A születési versek és a *Senkiföldjén* tehát számomra két nagy költő találkozásáról és eltérő útválasztásáról szólnak, s szervesen beletartoznak abba a korpuszba, amely József Attila és Pilinszky János hasonlóságainak és eltéréseinek nyomait őrzi.